

In 't kort

Om stressreacties van leerlingen te begrijpen, kan je het kader van 'window of tolerance' gebruiken. Het geeft je inzicht in hoe het brein werkt in verschillende omstandigheden. Iedereen heeft een raampje of optimale zone waarbinnen je kan nadenken en adequate handelingskeuzes maakt. Als je uit je raampje geraakt, kan je niet meer goed nadenken. Als je traumatische ervaringen meemaakt, is je raampje veel kleiner en is de kans groter dat je bij een klein beetje stress buiten je raampje geraakt. Leerlingen met een vluchtverhaal hebben vaak traumatische gebeurtenissen meegemaakt. Het kader van 'window of tolerance' geeft je dan ook handvatten om hun gedrag te begrijpen en om hen op school binnen hun 'raampje' te houden.

VLUCHTELINGEN EN TRAUMA: WAT WERKT?

VERTROUW OP GEKENDE HANDVATTEN EN WERK MOBILISEREND

De handvatten waarop CLB-medewerkers vertrouwen in hun 'doorsniewerk', werken vaak ook bij leerlingen met een vluchtverhaal. Wanneer een CLB-team ons als traumapsycholoog contacteert om mee na te denken over een casus, stellen we dan ook vaak als eerste de vraag hoe het CLB-team het zou aanpakken wanneer het een leerling zonder vluchtverhaal betreft. Zo kunnen ze vanuit hun eigen kracht werken.

We merken heel wat handelingsonzekerheid op. Dit is een begrijpelijke reactie. Wanneer we aan de slag gaan met gezinnen of leerlingen met een vluchtverhaal, worden we vaak geconfronteerd met het massa-

Window of tolerance:

wat gebeurt er in het brein van een leerling die stress ervaart?

Toepassing op het werken met leerlingen met een vluchtverhaal

DOOR GERLIND WISSING

Gerlind Wissing is klinisch psychologe en contextuele psychotherapeute. Ze startte haar loopbaan in een Rode Kruis Opvangcentrum voor asielzoekers. Sindsdien laat de vluchtelingenproblematiek haar niet meer los. Sinds de start in januari 2017 is ze tewerkgesteld bij TOPuntGent vzw als projectmedewerker 'vluchtelingen en trauma' (zie <https://www.topuntgent.be/projecten/traumapsycholoog/about.php>). In dit project vallen voor Gerlind alle puzzelstukjes samen: haar engagement voor vluchtelingen, ervaring en interesse in onderwijs en welzijn. De veerkracht van leerlingen en hun families in migratiecontext is voor haar heel inspirerend en een motivatie om te blijven sensibiliseren.

le. Er is op zoveel verschillende domeinen werk te verzetten. CLB-medewerkers en onderwijsprofessionals geven het door dit massale soms op voorhand op of worden geappelleerd in hun reddersinstinct en willen gaan overnemen. Door te gaan overnemen laat je de ander in zijn machteloosheid, wat net een kernaspect is van trauma.

We proberen CLB-medewerkers ook attent te maken op hun rol: 'Wat hoort bij jouw functie en wie kan andere zaken opnemen?' Je moet dus het systeem rond het gezin of de leerling vergroten en de taken verdelen (mobiliseren).

NEEM TIJD

Naast vertrouwen op gekende handvatten en mobiliserend werken, zijn er uiteraard nog belangrijke aandachtspunten bij het werken met deze doelgroep. In

onze sector schiet tijd er vaak bij in. Toch blijven wij aanraden om voldoende tijd te nemen. Tijd om elkaar te leren kennen (ontmoeten), tijd om uitleg te geven over hoe we op het CLB werken en hoe school hier verloopt, tijd om te bevragen hoe het hen vergaat hier in België, tijd om je solidair te tonen met hun situatie en te verkennen of ouders emotioneel beschikbaar zijn voor hun kinderen. Dit kan heel wat tijd besparen later in het proces. De ouders zijn de grootste bepalende factor in de veerkracht van hun kinderen. Als je dat begrijpt, snap je ook het belang van de ouders mee te krijgen en signalen te detecteren.

Sommige leerlingen zijn hier echter zonder ouders. Bij de niet-begeleide minderjarige vluchtelingen gaan we telkens na of er nog contact is met ouders of familie in het herkomstland. Vaak is dat het geval. Bij gemandateerde jongeren vergt het heel wat om ver-

Als je uit je raampje geraakt, kan je niet goed meer nadenken.

trouwen op te bouwen, waardoor zij het contact met het thuisfront initieel ook niet willen blootgeven. We proberen ouders sowieso een plek te geven in onze gesprekken en mentaal aanwezig te maken: 'Wat zou je mama hierover denken? Hoe zou zij dit aanpakken? ...' Steeds betrekken we de voogden omdat zij mee het project van de jongere uitschrijven.

ZET EEN CULTUURSENSITIEVE EN TRAUMASENSITIEVE BRIL OP

We sensibiliseren CLB-medewerkers en onderwijs-professionals om een cultuursensitieve en traumasensitieve bril op te zetten. Cultuursensitief werken is geen expertise op zich, maar is veelal een houding waarin je je bewust bent dat je een ander referentiekader en blinde vlekken hebt en van daaruit vooroordelen of vooringenomenheid kunt parkeren. Telkens opnieuw met een blik van een beginner, vanuit een niet-weten in dialoog gaan. Ook met andere leerlingen is dit een must.

Met een traumasensitieve bril ben je in staat om anders naar gedrag te kijken. Dit vergt kennis over wat trauma is en hoe we dit kunnen verklaren. Hiervoor gebruiken wij het kader van de window of tolerance.

Shutterstock

WAT IS HET PROJECT 'VLUCHTELINGEN EN TRAUMA'?

In elke provincie in Vlaanderen en Brussel zijn sinds januari 2017 psychologen aan de slag binnen het project 'vluchtelingen en trauma', gesubsidieerd door het departement Onderwijs en Vorming van de Vlaamse regering. Hun opdracht bestaat erin om CLB-medewerkers en scholen te versterken in het werken met leerlingen met een vluchtverhaal. Ze doen dit door materiaal te ontwikkelen en ter beschikking te stellen, vormingsmomenten te voorzien, casussen te ondersteunen en een netwerk uit te bouwen voor het werken met deze doelgroep. De financiering van dit project is verzekerd tot en met januari 2020.

Voor meer en recente info, evenals contactgegevens van de collega-projectmedewerkers in andere provincies:

<https://onderwijs.vlaanderen.be/omgaan-met-trauma-en-cultuursensitief-werken>

DE IMPACT VAN VLUCHTEN IS GROOT

Rouw, stress, machteloosheid, acculturatie, isolement ... de impact van vluchten is enorm. Het is bewonderenswaardig hoe veerkrachtig veel leerlingen met een vluchtverhaal zijn, ondanks de vele uitdagingen die ze in hun jonge leven te verwerken hebben. Ze leven in een context van chronische stress (zowel voor, tijdens als na de vlucht). Deze cumulatie van stress, in samenhang met het veelal ontbreken van bescherming, noemen we ook wel toxische stress. Toxisch, vanwege de nefaste effecten op het lichaam en de hersenen. Langdurige activatie van het stressresponsysteem zorgt immers voor aanhoudende productie van het stresshormoon, wat een ware aanslag op het lichaam vormt. Daarnaast is er een verstoorde ontwikkeling van de hersencircuits. Bij langdurige stress ben je ingesteld op overleven en zijn de hersencircuits die hiervoor instaan goed ontwikkeld. Maar de hersenverbindingen die je nodig hebt om te kunnen leren en mee te volgen in de klas, zoals aandacht, geheugen, plannen, emotiecontrole ... zijn onderontwikkeld. Hersenverbindingen kunnen zich namelijk pas ontwikkelen door veelvuldig herhaaldelijk gebruik.

De benaming van ons project 'vluchtelingen en trauma' doet vermoeden dat vluchtelingen onlosmakelijk verbonden zijn met trauma. Dit is echter niet zo. Ja, ze maakten allemaal traumatiserende gebeurtenissen mee. Nee, ze zijn niet allemaal getraumatiseerd. Bij een minderheid spreken we over (complex) trauma, waarvoor gespecialiseerde hulpverlening nodig is. Of iemand al dan niet lijdt onder trauma heeft met veel factoren te maken. Wat was de voorgeschiedenis van iemand, welke kwetsbaarheid was er, hoe werd er omgegaan met de gebeurtenissen in zijn omgeving, was er bescherming voorhanden op het moment van het gebeuren, was er een moment van collectieve/rituele verwerking ...?

Het is normaal dat schokkende gebeurtenissen in het eerste jaar het dagelijkse leven beïnvloeden. De symptomen van deze leerlingen zijn een normale reactie op abnormale gebeurtenissen. We moeten onszelf oefenen om deze signalen niet te snel te gaan pathologiseren of therapeutiseren. Stressreacties, psychische en lichamelijke klachten en ontwikkelingsachterstand (vb. bedplassen, ontwikkelingsstagnatie of -regressie, angstdromen, verlatingsangst) wijzen niet meteen op een stoornis maar op normale rouwverwerking. We weten dat 2/3 van de jongeren die traumatische gebeurtenissen meemaken spontaan herstellen na verloop van enkele maanden en toch adaptieve ontwikkelingstrajecten afleggen. Bij vluchtelingenkinderen die een opeenstapeling van stresserende gebeurtenissen meemaken, kan deze periode om te komen tot spontaan herstel een hele tijd duren (soms 5-7 jaar vooraleer symptomen niet meer interfereren met dagelijks leven). De voor-

waarden voor spontaan herstel (en de bijhorende inhaalbeweging in het leren) is dat de actuele stress niet te hoog is en dat de leerling omringd wordt door volwassenen die voldoende gereguleerd zijn (d.w.z. ze kunnen zelf rustig blijven en hun gedrag en emoties hanteren).

WAT LEERT DE 'WINDOW OF TOLERANCE' ONS OVER STRESSREACTIES?

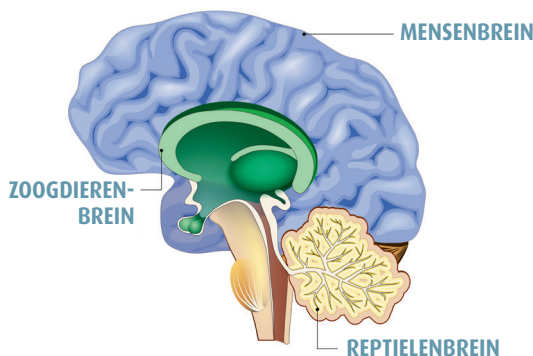
Om reacties van getraumatiseerde leerlingen in de klascontext te bekijken met een traumabril, grijpen wij terug naar de theorie van de 'window of tolerance' (1). Als we werken met leerlingen spreken we over het 'raampje' om te verwijzen naar deze achterliggende theorie. De 'window of tolerance' toont hoe we omgaan met stress en laat ons toe van daaruit gedrag te interpreteren. Niet enkel onze leerlingen met een vluchtverhaal zijn hierbij gebaat. Dit kader kan nuttig zijn als achtergrond over stress bij alle leerlingen.

DRIE SOORTEN BREIN

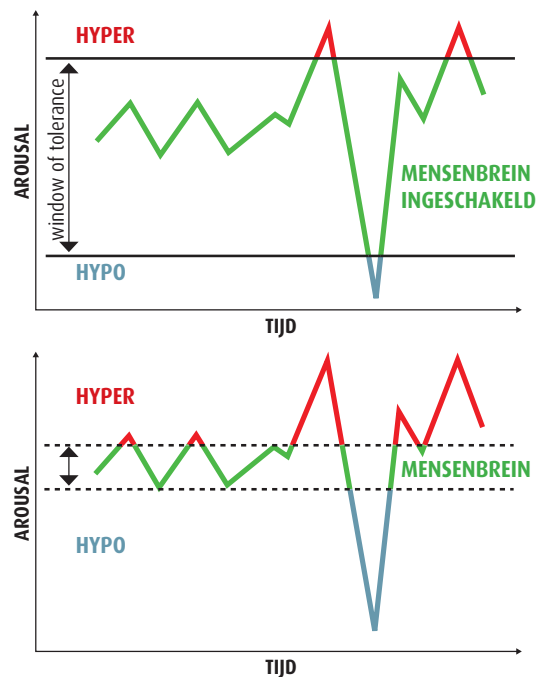
Onze hersenen kunnen we opdelen in het reptielenbrein, het zoogdierenbrein en het mensbrein. Het reptielenbrein (de hersenstam) is het deel dat instaat voor onze overleving, de hoofdtaak van ons brein. Daar worden de basale functies geregeld. Het treedt ook in actie bij gevaar: er wordt adrenaline afgegeven, de hartslag gaat omhoog, ademen versnelt, bloed wordt naar spieren gepompt. We handelen!

In het zoogdierenbrein (het limbisch systeem) bevinden zich onze emoties, onze herinneringen en ons alarmsysteem. De amygdala scant op gevaar, geeft alarm en stuurt signalen naar het reptielenbrein dat er geen tijd is om na te denken maar er direct moet gehandeld worden. Er is 1 prioriteit: overleven.

Het mensbrein (de neocortex) is onze denker, het gedeelte dat ons mens maakt. Ons mensbrein gebruiken we om bedachtzaam te redeneren, gesproken taal te begrijpen, te spreken, logisch te denken, te plannen ... Wanneer er geen gevaar dreigt of onze stress hanteerbaar is, werken deze drie hersendelen optimaal samen.

Figuur 1: onze hersenen kunnen we opdelen in drie soorten brein.

Figuur 2: de werking van het brein in verschillende omstandigheden.

AROUSAL FLUCTUATIES BINNEN OF BUITEN HET RAAMPJE: HOE GOED WERKT JE MENSENBREIN?

Ons stressniveau fluctueert doorheen de dag: de arousalcurve verloopt kabbelend (zie figuur 2). Als we door iets worden opgeschrikt, gaat de curve omhoog en als we weten wat het is en alles onder controle lijkt, daalt de curve terug over tijd. Ons raampje weerspiegelt een zone waarbinnen we kunnen nadenken en adequate handelingskeuzes maken, waarbinnen ons mensbrein optimaal werkt (zie zwarte lijnen in figuur 2). Leerlingen werken mee in de klas, luisteren, overdenken hun acties, maken oefeningen ... Ze functioneren in hun mensbrein. Om tot leren te komen is het dus nodig binnen dit raampje te zitten.

Wanneer iemand uit zijn raampje gaat, wordt het mensbrein uitgeschakeld. Dat betekent dat hij niet goed meer kan nadenken of overleggen: hij handelt meteen vanuit zijn instinct. Dat is zo in de hersenen geprogrammeerd. Als er gevaar dreigt en we gaan dan rustig nadenken en overleggen, dan brengen we onszelf immers nog meer in gevaar. Het zoogdieren- en reptielenbrein nemen het over. Gedrag wordt gesteld vanuit de overlevingsmodus. Dit gedrag was adequaat om te overleven, maar is veelal dysfunctioneel in de huidige context en voor het leren in de klas.

In een toestand van hyperarousal (boven het raampje) zal de leerling erg waakzaam en alert zijn, met de focus op het gevaar gericht. Op dat moment zullen ook de actieve overlevingsstrategieën in werking treden, namelijk de fight-, flight- of freezereacties. Hoe zien we dit in de klas? Leerlingen die vluchtgedrag stellen, kunnen bijvoorbeeld weglopen uit de klas, wegduiken

Ja, ze maakten allemaal traumatiserende gebeurtenissen mee. Nee, ze zijn niet allemaal getraumatiseerd.

Om tot leren te komen, is het nodig binnen je raampje te zitten.

onder hun lesenaar, opdrachten weigeren, wegkruipen in een hoekje. Een leerling die in vechtmodus gaat, kan roepen, schoppen, duwen, slaan, met zaken gooien ... Degenen die bevroren worden minder opgemerkt in de klas omdat hun gedrag weinig stoort, maar hun reactie is evenzeer een signaal van enorme stress. Voorbeeld: niet antwoorden, bewegingloos voor zich uit staren, verstijven, niet volgen in de les.

Wanneer deze overlevingsreactie van hyperarousal werkt en het gevaar afneemt, zal het lichaam terugkeren naar zijn normale toestand. Wanneer actieve verdediging de overleving in de weg staat of het gevaar niet gaat kunnen afwenden, gaat het brein overschakelen op passieve verdediging. Het lichaam komt in een toestand van hypoarousal (onder het raampje), een soort shocktoestand waarin zoveel mogelijk energie wordt gespaard (hartslag vertraagt, bloed stroomt weg van de spieren, ademhaling vertraagt). De leerling is aanwezig, maar ondergaat enkel, zit er als verlamd bij.

GROOTTE VAN HET RAAMPJE: HOEVEEL STRESS KAN JE AAN?

Hoe groot iemands raam is (d.w.z. hoeveel stress iemand aankan) hangt af van persoonlijkheid, temperament én levenservaringen. Mensen die nare gebeurtenissen, traumatische ervaringen hebben meegemaakt, ontwikkelen een veel kleiner raam dan anderen omdat er veel basisstress is opgeslagen in het lichaam. Er is een constant ervaren van onveiligheid en bedreiging, een voortdurend alert zijn en dus ook een kleiner raam (zie stippellijnen in figuur 2). Hoe vroeger in de ontwikkeling mensen negatieve levenservaringen hebben meegemaakt, hoe minder vaardig ze ook zijn om spanning te reguleren. Ze kunnen bij de kleinste provocatie of vermeende dreiging, bij een kleine hoeveelheid extra stress 'buiten hun raam' gaan. Ons alarmsysteem is primitief, het maakt geen onderscheid tussen echt en vermeend gevaar, het is heel generaliserend. Iets wat lijkt op een gevaarlijk moment uit het verleden van een leerling (een trigger) is voldoende om een alarmreactie te activeren. Dit kunnen voor ons heel neutrale prikkels zijn (een bus, water, een luide stem, een vliegtuig dat overvliegt, aanraking ...).

WAT KAN JE DOEN OM LEERLINGEN BINNEN HUN RAAMPJE TE BRENGEN EN TE HOUDEN IN DE KLAS?

Shadi wordt heel agressief wanneer hij een opdracht krijgt of de leerkracht hem streng toespreekt. Hij maakt ook geen vorderingen bij het leren. Mogelijk handelt hij vanuit een stressreactie. Misschien is er nog veel onzekerheid en dus onveiligheid in het hier en nu, en komt hij met hoge stress naar school waardoor hij al boven in zijn raampje zit. Misschien is hij getraumatiseerd door gebeurtenissen voor/tijdens zijn vlucht en heeft hij een heel klein raampje ontwikkeld. Autoriteit kan een trigger zijn en geassocieerd worden met het gevoel van controleverlies, machteloosheid, eigen aan trauma. Wie weet heeft hij heel ingrijpende ervaringen met autoriteiten in zijn verleden. Wanneer hij voelt dat hij geen controle houdt, gaat hij uit zijn raampje, in vechtmodus, zijn mensenbrein wordt uitgeschakeld. Dit kan ook verklaren waarom hij zo moeilijk tot leren komt.

Het is van belang om als leerkracht of leerlingenbegeleider zelf rustig te zijn, vanuit een 'kalm brein' te handelen. Het heeft geen enkele zin om te praten, gezien het mensenbrein is uitgeschakeld en de inhoud van je boodschap verloren gaat. De toon van je stem, het volume, je mimiek en bewegingen worden wel geregistreerd aangezien de leerling gericht is op mogelijk gevaar en hier extra alert voor is.

Wees nabij en maak connectie door op ooghoogte te zitten, hem aan te spreken bij naam en te benoemen wat je doet. Vervolgens stimuleer je zijn 'denker' (= neocortex) of zijn zintuigen (= het lichaam). Je vraagt hem bijvoorbeeld blauwe dingen in het lokaal te benoemen, terug te tellen van 20 tot 0, water te drinken, rechtop met de handen tegen de muur duwen, een balletje te gooien, een ademhalingsoefening te doen ... Hierdoor kan hij terugkomen in zijn mensenbrein, in het hier en nu tot rust komen. Daarna kan er gepraat worden of kunnen consequenties gecommuniceerd worden.

Door het gedrag van Shadi te kunnen zien als een teken van onveiligheid, als een psychische wonde, kan je ook begrijpen dat straffen weinig helpend is. Dit is echter geen pleidooi om de teugels daarom te laten vieren. Integendeel, grenzen geven duidelijkheid en veiligheid. Wel bepleiten we om begrip te tonen voor zijn lijden en hem keuze te geven tussen twee consequenties in plaats van een straf op te leggen en een strijd om controle aan te gaan.

Sommige leerlingen hebben behoefte om hun vluchtverhaal te vertellen. Wij geven hierin de raad om eerst en vooral na te gaan of de leerling binnen zijn raampje zit als hij dit vertelt. Wordt hij overspoeld door emoties, gaat hij uit contact ... dan stop je hem beter en breng je hem in het hier en nu. Een mogelijk

traumaverhaal vertellen zonder meester te zijn van je emoties of iemand die daar deskundig mee om kan, is hertraumatiserend. Maar ook wanneer de leerling zijn verhaal binnen zijn raampje vertelt, is het essentieel dat het moment en de plek hiervoor geschikt is, dat je niet te ver ingaat op details of beleving en steeds de connectie blijft maken met het veilige hier en nu.

WAT KAN JE DOEN OM HET RAAMPJE VAN LEERLINGEN TE VERBREDEN?

Ook mensen met trauma kunnen leren om minder last te hebben van stress (= raampje verbreden) en om zoveel mogelijk binnen hun raampje te functioneren. Dit is noodzakelijk als mensen ingrijpende ervaringen willen verwerken en minstens deels controle over zichzelf willen herwinnen.

De kernbegrippen hiervoor zijn veiligheid en stabiliteit. Je kan van je klas een veilige plek maken door structuur, routines, rituelen, stressreducerende tussendoortjes, positieve relaties, rust in te bouwen en als leerkracht een betrouwbare veilige volwassene te zijn. Hoe ben je zelf veilig en betrouwbaar? Door te geloven in de leerling en hem het gevoel te geven dat hij gezien wordt, door korte contactmomentjes in te lassen waarbij je even nagaat hoe hij het stelt, door te zeggen wat je doet en te doen wat je zegt. Zo zorg je ook voor herstellende ervaringen als tegenwicht voor de negatieve overtuigingen over zichzelf, de ander en de wereld. Als leerkracht heb je een bevoorrechte rol waarin je zaadjes kan planten om vertrouwen te herstellen.

Daarnaast is het van belang om zicht te krijgen op wat te veel stress geeft (misschien zijn de triggers wel te vermijden?) en te zoeken wat helpt om opnieuw rust te vinden (stressbestrijders). Maak van een stressreactie in de klas gebruik om achteraf met de leerling te bespreken wat er gebeurde en wat jullie kunnen doen als dit nog voorvalt. CLB of een zorgjuf kan de leerkracht hierbij ondersteunen. Mogelijk vind je aanknopingspunten bij hoe de leerling vroeger moeilijke situaties aanpakte. Misschien helpen ademhalingsoefeningen, een rusthoekje in de klas, een verhaal lezen, een foto, muziek luisteren, bidden, relaxatietechnieken ... Psycho-educatie over stress en stressreacties is heel krachtig omdat de leerling hierdoor meer inzicht en bijgevolg zelfcontrole verwerft. Gaandeweg raakt hij zich bewust wanneer stress opbouwt, leert hij tijdig te stoppen en zijn persoonlijke stressbestrijders op te zoeken. Met andere woorden: de leerling functioneert meer en meer stabiel.

Bij Shadi slaagden we erin om hem te stabiliseren door kleine ingrepen in de klas, zoals lesgeven met open deur. Na overleg met een projectmedewerker ging de leerkracht samen met de zorgjuf aan de slag. Shadi leerde een stressthermometer gebruiken waarop heel concreet stond aangegeven wat hij voelde in zijn

NABESCHOUWING

Tijdens de voorbije maanden mei/juni versterkte ik als psychologe het psychosociale team van Stichting Bootvluchteling in kamp Moria op Lesbos. Deze ervaring heeft me enkel versterkt in het discours dat we brengen en in de aanpak die we aanbevelen. De noden zijn er nóg urgenter dan hier, wat de effecten van onze interventies ook sneller tastbaar maakt.

Mijn ongelooft en schaamte over de onmenselijke en onveilige situatie waarin deze kwetsbare mensen verblijven aan onze Europese grenzen waren groot, maar zijn hier de kwestie niet. Ik voelde aan den lijve het grote lijden onder enorme migratiestress, geleden trauma's en actuele onveiligheid. Kinderen lopen anderhalf uur school in het kamp, langer concentreren is simpelweg geen optie. Een klas vol arousal, fysieke onrust, kettingreacties op triggers ... Maar evenzeer een klas die evolueert over de dagen heen door volle inzet op:

- structuur: vast startritueel, duidelijke regels en ritme in de les (afwisseling in/ontspanning)
- veiligheid: fysieke nabijheid en kalm brein, korte contactmomenten
- krachten: successen vieren
- traumasensitief werken: inzet op psychoeducatie en stressbestrijders in plaats van op straffen

We houden er onmogelijke verwachtingen op na voor deze kinderen in ons onderwijs. We mogen heel wat verwachten, móeten in hen geloven, maar de verwachtingen met betrekking tot cognitief en schools functioneren dienen haalbaar te zijn. Hun aanwezigheid op school en focus voor een gerichte taak is al een hele verdienste in hun turbulente onzekere bestaan.

Eerst hun welbevinden en dan het leren. Nog nooit was me zo duidelijk dat er geen andere mogelijkheid is.

Gudrun

lichaam bij een bepaald stressniveau. Hij leerde met behulp van de leerkracht tijdig zijn stressbestrijders in te schakelen: muziek luisteren, buikademhaling of naar het rusthoekje gaan. Daarnaast werd de trigger zoveel mogelijk vermeden door de tijd duidelijk te structureren zodat hij voorbereid werd op wat kwam. Bij opdrachten kreeg hij steeds twee keuzemogelijkheden, bijvoorbeeld beginnen met de makkelijke of de moeilijke. Controleverlies was duidelijk de trigger voor hem. Gaandeweg waren er minder uitbarstingen en werden kleine stapjes in het leren gemaakt. Zijn raampje werd dus geleidelijk breder en er ontstond ruimte om de leren.

NIET ENKEL VOOR LEERLINGEN MET EEN VLUCHTVERHAAL

Wij gebruiken het kader van window of tolerance bij leerlingen met een vluchtverhaal en zien hier mooie effecten van. Het is echter evenzeer toepasbaar bij andere leerlingen in de klas. Er zijn er velen die met een hoog stressniveau op de schoolbanken zitten of die ingrijpende ervaringen te verwerken hebben. Ook zij zijn erbij gebaat om vanuit dit kader benaderd te worden. Wij houden dan ook een pleidooi voor traumasensitieve scholen, met aandacht voor de emotionele betekenis van gedrag en focus op stressmanagement in plaats van gedragsmanagement. ☺

MEER LEZEN?

Horeweg, A. (2018). *De traumasensitieve school*. Leuven/Amsterdam: Lannoo Campus.

REFERENTIES

- (1) Siegel, D. (1999). *The Developing Mind: Toward a Neurobiology of Interpersonal Experience*. New York: Guilford Press.